

התנועה היהודית בברית המועצות בראי חדש

מאת אלכס ולדמן

איליה וובשין ויעקב רואי, אם אין אני לי מי לי: התנועה היהודית בברית המועצות בעיני פעיליה, הוצאת ספרים ע"ש י"ל מאגנס, ירושלים תשפ"ה, 415 עמ'

ההתעוררות הלאומית היהודית בברית המועצות היא אחת מאותן פרשיות היסטוריות הניתנות בקלות לתיאורים מופשטים, סכמטיים. נוח לתאר את סיפור המאבק של קבוצות קטנות של פעילים, המסתכנים מול משטר דיכוי רב-כוח כדי לעמוד על זכותם לנהל חיי תרבות יהודיים או על זכותם לעזוב את ברית המועצות, במונחים פשוטים וקוטביים: דיכוי מול שחרור; פסיביות מול תעוזה; התבוללות מול מחויבות יהודית. פרשנות כזאת של המאבק תואמת גם תיאורים רחבים ופשטניים של המלחמה הקרה מחוץ להקשר היהודי, למשל מאבק שאיננו אלא התגלמות העימות בין כפייה קומוניסטית לחירות נוסח המערב. אין זו רק שאלה של פרשנות עיונית-מחקרית, שכן סיפורי הגבורה על עמידה מול הדיכוי הסובייטי משתלבים במגוון רחב של סדרייים פוליטיים וחינוכיים. מדובר במנעד הרחב שבין שיח לאומני בישראל, השולל קיום יהודי שאין בו 'מאבק נגד ההתבוללות', לבין שיח אנטי-אימפריאלי באוקראינה ובארצות אחרות, המזהה מכנה משותף בין הדיכוי הסובייטי למשטר הרוסי האלים של זמננו. אפשר אפוא לקבוע, שביחס לכל ספר שנכתב על התנועה היהודית עולה קודם כול שאלה יסודית אחת: האם הוא מוסיף עוד נדבך לסיפור-על סכמטי כלשהו או שיש בו מידה של אלטרנטיבה לדימוי הזה?

עתה מונח לפנינו ספרם החדש של איליה וובשין ויעקב רואי, שיש בו תוספת חשובה מאוד ונדירה למדי לספרות המחקר על התנועה הלאומית היהודית בברית המועצות. היכן עומד הספר הזה ביחס לשאלה של סיפור-העל? במובן זה, יש בספרם של וובשין ורואי דבר-מה מנוגד. מצד אחד, המחברים אכן מקשרים את סיפורה של התנועה היהודית בברית המועצות לסיפורי-על רחבים. בפתח הספר מציינים וובשין ורואי כי התנועה 'הביאה ליציאתה של מרבית האוכלוסייה היהודית מהמרחב הסובייטי והבתר-סובייטי לישראל ולמערב' (עמ' 1). ואילו בסיומו הם מהרהרים – אומנם מתוך ספקנות – במחשבה שהייתה לתנועות ההתנגדות למשטר, ובכלל זה לתנועה היהודית, תרומה מכרעת בשחיקתה של האימפריה הסובייטית ובמיטוטה (עמ' 351). זאת ועוד, בהיותו מבוסס על ראיונות עם פעילי התנועה לשעבר, מכוון הספר מטבע הדברים למהלך חד-כיווני גדול: טרום-התעוררות – התעוררות – התגבשות – פעולה – השפעה – תוצאה. מצד אחר, הספר כולו – החל מתת-הכותרת המדברת על תיאור 'התנועה היהודית בברית המועצות בעיני פעיליה' וכלה בכל אחד מן הפרקים ומפרקי המשנה שלו – עוסק בתנועה היהודית כמציאות חברתית קונקרטית. הוא מציע תיאור עשיר, מפורט עד כדי פירוט אנציקלופדי, של התנועה לפרטיה ולגווניה. שילוב זה בין שני הניגודים, מחד גיסא – זיקה לסיפור-על ולהיגיון-

על של ההתעוררות הלאומית היהודית כתנועת שחרור, ומאידך גיסא – נקודת מבט המתמקדת בחוויות הפעילים עצמם, ולא, לדוגמה, בהקשרים מדיניים רחבים או אידאולוגיים כלליים, הוא מאפיין יסודי של הספר.

נקודת המבט שמציג הספר משקפת את הבסיס התיעודי שלו. אין מדובר במחקר היסטורי רגיל המתבסס בראש ובראשונה על מקורות כתובים, אלא בתוצר של מאמץ שיטתי לתעד את זיכרונותיהם של פעילי התנועה – מי שנולדו בברית המועצות בטווח הרחב שבין שנות העשרים לשנות השישים של המאה העשרים, והפכו בשלב כלשהו בחייהם לפעילים לאומיים. מאמץ תיעודי זה הניב 220 ראיונות, לצד שאלונים ומידע נוסף, שעליהם מושתת הספר. וכמו ההיגיון הכללי שלו, כך גם מבנה הספר תואם במידת מה את דרך התיאור הביוגרפית: ראשיתו בתיאור דרכם של הפעילים אל התנועה, והמשכו בפירוט היבטים שונים בחיי התנועה ובפעילותה.

הספר נפתח בשני פרקים המתארים את דרכם של הפעילים אל התנועה: החל מההשפעה שהייתה לסבים ולסבתות שידעו יידיש וזכרו את החיים טרם ההשתלטות הבולשביקית, וכלה בהתערות בחוגי האינטליגנציה הסובייטית, שעבור רבים מן הפעילים הייתה תיבת תהודה מעצבת של רעיונות ליברליים, לאומיים ואחרים. לאחר מכן מתוארות דרכי ההשתלבות בתנועה, למשל סביב המאבק לעלייה, או בהקשר של פעילות לאומית-תרבותית כמו לימוד עברית והוראתה. פרקי פתיחה אלה מציעים תיאור יוצא דופן בפירוטו של עניינים שנותרים לרוב מחוץ למחקר העוסק בעניינים רעיוניים או מדיניים, למשל אופן ההתנהלות מול השלטונות בכל הקשור לבקשת היציאה מברית המועצות, על הסיכויים והסיכונים הכרוכים בכך. אפשר לכאורה לטעון שמדובר בעניינים טכניים פעוטים: מה עניין לקוראים בנוהלי ההגשה של בקשות יציאה מברית המועצות? ואולם, דווקא בפרטים כאלה מסתתרים לא אחת מפתחות להבנה של הסיפור ההיסטורי, שבדרך כלל מסופר לנו רק במונחים כלליים ביותר. לדוגמה, רק בזכות הפרטים הללו אפשר להבין על מה ויתר – ובמה הסתכן – יהודי סובייטי המגיש בקשת יציאה לישראל, העלול להיתקל ב'סירוב' ולהיתקע בברית המועצות ללא העבודה, המעמד והקשרים שהיו לו קודם לכן. אכן, אין מדובר רק בסיפור אבסטרקטי של 'גבורה מול דיכוי', אלא בסיפור היסטורי אנושי שלם על הלבטים, האילוצים וגילויי העמידה שבו.

פרקי הספר הבאים – השלישי עד השמיני – עוסקים בתולדות התנועה הלאומית על הגוונים וההיבטים השונים שלה. לצד התייחסות מאירת עיניים לנושאים שכבר נדונו במחקר, כמו מדיניות הדיכוי הסובייטית, מאפייני הפרסומים הבלתי-לגאליים (ה'סמיוזאט') או הקשר בין פעילי התנועה בברית המועצות ובין גורמים שונים מעבר למסך הברזל, מציג הספר שורה של תיאורים חדשים וחדשניים. לדוגמה, הדיון השיטתי על השתתפות בתנועה כפרשייה משפחתית, הנוגעת לשאלות של גידול הילדים, משפחה וחינוך (עמ' 147–155), מעמיד את תולדות המאבק היהודי בהקשר חדש, שטרם עלה במחקר באופן ממצה. הווית החברתית הזאת לא רק מוסיפה רובד עובדתי חדש אלא גם משליכה על הבנת התנועה כולה כסיפור אנושי קונקרטי. ראו לדוגמה את הדיון בספר על אודות גני הילדים הבלתי רשמיים שפעלו בחוגי התנועה. קשה לחשוב על היבט בהבנה ההיסטורית הרחבה שדיון זה אינו נוגע אליו: החל ממאפייני הדיכוי הסובייטי ומגבולותיו (גן ילדים הוא, בסופו של דבר, דוגמה לפעילות בלתי לגאלית סדירה שהתאפשרה מתחת לאפו

של המשטר), וכלה בפוטנציאל הקהילתי המעצב של ההשתתפות בתנועה – עבור הפעילים עצמם ועבור בני משפחותיהם.

למרות ההשפעה הבולטת של התשתית הביורגפית המונחת ביסוד הספר, ברור שהמבנה והדגשים שלו אינם בגדר השלכה ישירה, בלתי מעובדת, של תיאורי הפעילים. כפי שמעידים המחברים, בחירת המרואיינים ואופי הראיונות נקבעו על פי החלטות מסוימות; כך, נבחרו להתראיין כמעט אך ורק מי שנתפסו כמשתתפים פעילים בתנועה (ולא, למשל, מסורבי עלייה 'סתם'; עמ' 3). חשוב לא פחות לציין שהמחברים התאמצו לשרטט תמונה גאוגרפית מגוונת. אומנם, הספר מתמקד בערי ברית המועצות המרכזיות, שנהנו מטבע הדברים מתשומת לב מחקרית ותיעודית רבה גם קודם לכן: מוסקבה, לנינגרד או ריגה. ואולם, מוקדשת בו תשומת לב נרחבת גם לדיון ביחסים בין המרכז לפרפריה, וכן לאופן שבו השפיעו ההתפתחויות בערים הגדולות על המתרחש מחוצה להן. דוגמה ראויה לציון בהקשר זה היא הדיון ב'פרויקט הערים', או 'האולפן הכלל-ארצי' – התארגנות חשאית שהתגבשה בשלהי שנות השבעים כדי לעודד לימוד עברית בערי שדה שונות, גם כאלה שלא התקיימה בהן קודם לכן פעילות יהודית ניכרת (עמ' 137–140).

אין ספק שהשילוב בין הפירוט הרב של הנתונים לבין התמונה הרחבה שיוצר הספר – שילוב זה יעניק לו מעמד מיוחד בשדה המחקר על תולדות התנועה היהודית בברית המועצות ועל תולדות היהודים שם בכלל. החוקרים והקוראים המתעניינים בנושא ימצאו בו שער פורה ביותר למידע על הנעשה בברית המועצות שאחרי סטלין, גם בהקשרים שאינם נוגעים במישרין לתנועה היהודית. תקצר היריעה מלמנות את התופעות והעניינים בחיי היהדות הסובייטית המתוארים בספר, ואת הקשר בין תופעות אלה למציאות הסובייטית בכללותה. המתעניין בחיי הדת יגלה, לדוגמה, שהחזרה בתשובה בקרב מקצת הפעילים התרחשה במקביל להתעניינות בתנועות דתיות בקרב האליטות המשכילות בברית המועצות כולה, כלומר לא רק בקרב היהודים (עמ' 291). ואילו המחפש מידע על התרבות היהודית בברית המועצות יזכה לקרוא תיאור מאיר עיניים של אותה פעילות תרבותית יהודית שבכל זאת הותרה בברית המועצות, למשל הופעותיה המרובות של נחמה ליפשיץ לאורך שנות החמישים והשישים (עמ' 218–223). לנגישותו של הספר ולשימוש הנרחב בו יתרמו בוודאי גם המפתחות המפורטים והנספח הביורגפי הנרחב המובאים בחלקו האחרון.

השילוב שמציע כאמור הספר בין תשומת לב לממדים חברתיים יום-יומיים לבין סיפור המסגרת הרחב נשמע לכאורה כמו מאפיין של מחקר שנכתב על פי דרכה של המתודה המיקרו-היסטורית (העוסקת, כידוע, לא בממד ה'מיקרו' כשלעצמו אלא גם ביחס בינו לבין רבדים פרשניים רחבים ומכלילים יותר). ואולם, בניגוד למחקרים המאמצים את המתודה הזאת, אין הספר מרבה לעסוק במתח שבין פרשנות-העל לבין התיאורים הקונקרטיים. תיאורי המציאות החברתית של אנשי התנועה – התארגנויות, יוזמות של כתיבה ולמידה, עשייה תרבותית ואחרת – כולם כמו נגזרים מן ההיגיון הרחב, המובן מאליו, של ההתעוררות הלאומית. לא פעם עולה אצל הקורא הרושם שמניעיהם של הפעילים – לכל הפחות מן הרגע שבו אכן הפכו לכאלה – נהירים למחברי הספר באופן כמעט אינטואיטיבי ולכן אין הם דורשים לכאורה ברור מחקרי. אין כאן המקום להיכנס לשאלה הסבוכה של התועלת והנזק שבהזדהות ובאמפטיה כאמצעי להבנה היסטורית. עם זאת,

ברור שבנקודות מסוימות ההזדהות עם מניעיהם של הפעילים, וההישענות על ההנחה המובלעת כי ההיגיון הבסיסי של מעשיהם אינו זקוק לבירור, מביאות לכך שהפוטנציאל הפרשני של הספר אינו מתגשם במלואו.

הדבר בולט בפרק על פנייתם של כמה מפעילי התנועה לאורח חיים דתי. דומה שהאימוץ של פרשנות־העל בדבר התנועה היהודית כתנועת 'התעוררות' ו'שיבה' מורידה מסדר היום של המחברים את הצורך להתעכב על בירור תפיסותיהם הלאומיות־הדתיות של הפעילים. אומנם הפרק מציע דיון מאיר עיניים בנסיבות הפנייה לדת – אישיות, חברתיות ורעיוניות (עמ' 292–296). ואולם בסופו של דבר משתקפת בו ההנחה המובלעת שהבחירה בחיים דתיים לא הייתה אלא התפתחות מתבקשת: צעד המשך צפוי מעבר לעצם ההתגייסות לעשייה לאומית־ציונית. לכן הפרק כמעט שאינו דן בתוכן הרעיוני של הפנייה לחיי הדת, משל היה תוכן זה מובן מאליו. כך נותרים מחוץ למוקד הדיון עניינים שנראים לא רק מסקרנים אלא גם בעלי חשיבות להבנת ההקשר ההיסטורי, כמו הסיבות למתח בין הקבוצות הדתיות השונות במוסקבה בשנות השבעים המאוחרות ובשנות השמונים, או היחסים ההדדיים בין פעילים שומרי מצוות לבין מעגלים רחבים יותר של יהודים סובייטים.

את הפרק על החזרה לחיי דת בחרו המחברים לסיים בציטוט מדברי אחד הפעילים, שאמר כי בזכות מניעת העלייה מצד משטר הייתה לו שהות ללמוד יהדות ולא לעלות ארצה כ'שיפש' חילוני וציוני' (עמ' 320). הבאת המשפט הזה – שבוודאי נאמר במידה של אירוניה עצמית – כלשונו וללא פרשנות נוספת טיפוסית למגמה שאני מבקש לאפיין כאן. בדוגמה זו קל לראות כיצד התייחסות ביקורתית־אנליטית אל המונחים המכלילים 'התעוררות' ו'שיבה' יכולה הייתה לייצר דיון במשמעויות ובפרשנויות של הזדהויות שונות כיהודי חילוני או דתי בהקשר של התנועה היהודית, ואולי גם בהקשרים רחבים יותר של ההיסטוריה היהודית־הסובייטית. דיון כזה יכול היה לתרום הן לגיתוח ההיסטורי כשלעצמו, הן לרלוונטיות שלו לשיח הציבורי וההיסטורי בזמננו, שכן גם בישראל של היום, כמו במוסקבה של שנות השמונים, מתמודדים יחידים וקבוצות עם אותן שאלות בסיסיות ביחס לגלגוליה של הזהות היהודית. כאן כן עכשיו, התמודדות זו נעה בטווח הרחב שבין ציפייה רומנטית־אורתודוקסית ל'שיבה' ולהאחדה לבין הכרה מפוכחת בגיוון ובריבוי אפשרויות כמאפיין בסיסי של היהדות לדורותיה.

תהיות אלה אינן משנות את מסקנת הדיון: ספרם של איליה וובשין ויעקב רואי מציג מחקר יסודי, מקיף ורב־עניין. הספר מרים תרומה סגולית לחקר תולדות היהודים בברית המועצות. הוא כבר זכה – ועוד יזכה – לקוראות ולקוראים רבים, ויהפוך בוודאי לנקודת ציון בכל מחקר עתידי בהיסטוריה יהודית־סובייטית לאחר מלחמת העולם השנייה.

לקראת סיום ראוי להתייחס גם לעובדה שהספר הנדון כאן הוא פריזו של שיתוף פעולה בין־דורי. על כריכתו מתנוססים הן שמו של פרופסור יעקב רואי, אחד ממכונני חקר תולדות היהודים בברית המועצות, ושל דוקטור איליה וובשין, שהחל את הקריירה המחקרית שלו בשנות האלפיים. לכן, נוסף לערכו המחקרי, יש בספר הזה גם משום הוכחה חיה להתמשכותה של שלשלת המחקר בתולדות יהדות מזרח אירופה אף בתקופה סוערת ומעורערת כמו שנות העשרים של המאה העשרים ואחת. ומסיבה זו יש לברך על הוצאתו לאור ברכה כפולה ומכופלת.